

R
E
P
L
I
Q
U
E

KULTUR

·

KRITIK

·

OPINION

·

LITTERATUR

·

ANMELDELSER

Replique, 1. årgang 2011

Redaktion: Rasmus Pedersen (ansvh.), Christian H. Skov, Anders Orris.

Skriftet er sat med Book antiqua, Myriad pro

Udgives af forlaget Munch & Lorenzen

www.critique.ksaa.dk/replique

ISSN: 2245-0165

© Munch & Lorenzen

Tusind år, der blev væk

KAJ MUNK – Den kompromisløse digterpræst var den mest opførte danske dramatiker, men har siden sin død været omstridt blandt kritikere og historikere.

Af Christian H. Skov

Kaj Munk huskes som digterpræsten, som under besættelsen blev myrdet af nazisterne. Han blev et nationalt symbol, og hvor han før havde delt vandene, blev han nu et af de punkter, som det danske folk kunne samles om. Han var alt det, vi ikke var, men gerne ville være; og som vi efterhånden fik bildt os selv ind, at vi rent faktisk havde været.

Før sin død var han landets største dramatiker, en af dets fremmeste digtere og en markant kristen prædikant. Men han var også højreradikal, nationalist, brændende modstander af demokratiet, i en periode apologet for fascismen og fortaler for diktaturet. Efter krigen fremstod han måske nok som den, der havde været dansk som ingen anden. Men hvad ville det egentlig sige? At han helt bogstaveligt var dansk på en måde, man i dag kan have svært ved at genkende. Enkelte ville måske ligefrem kalde ham udansk.

Derfor er Kaj Munk igen som i sin levetid et stridens tegn. Tænk blot på den ideologiske betændte debat, der indledtes i forbindelse med oprettelsen af et Kaj Munk forskningscenter på Aalborg Universitet vha. øremærkede midler og efter en ihærdig indsats fra Dansk Folkepartis forskningsordfører Jesper Langballe. De-

batten understregede på den ene side, at dele af den moderne højrefløj havde en vis samtidsbestemt interesse i en genopdagelse af Munk, men også at mindst lige så store dele af venstrefløjen var interesseret i at glemme landets største og mest opførte dramatiker. Om ikke andet, så fordi højrefløjen kunne bruge ham. Det er ikke så lang tid siden, at den gamle socialdemokratiske debattør og tidligere LO-historiker Henning Tjørnehøj i Kristeligt Dagblad skrev et stærkt polemisk indlæg, hvori han afskrev Munk som udansk, fordi han var kritisk overfor demokratiet og hyldede diktaturet. Kronikken er ikke i sig selv interessant, da den er tynget af en udpræget tendens, der gør dens forfatter døv i forhold til Kaj Munk, men eksemplet tjener til at tydeliggøre, at der endnu findes en udbredt forhåndsforkastelse af Kaj Munk på det grundlag, at han ikke var en ægte dansk demokrat.

På godt og ondt er Kaj Munks eftermæle et tema i den såkaldte kulturkamp. I en forstand er en sådan kulturkamp et positivt fænomen, for om ikke andet er det en understregning af, at kultur og tradition stadig betyder et eller andet, og at samfundet ikke helt har strakt våben for den fordummende popkultur og den eksistentielle tomhed. Hvad er mere livsbekræftende end at se, at noget er så vigtigt, at folk er villige til at skændes om det! Men kulturkamp betyder også, at der bliver optrukket fronter, og at den åbenhed, der til enhver tid er en forudsætning for at forstå fortiden på dens egne præmisser underkendes til fordel for venstre- og højrefløjens krav om samtidsrelevans. Vi måler og vejer Kaj Munk efter vores egne

- angiveligt høje - standarder og finder ham for let.

Det er ikke min intention at afvise, at Kaj Munk var demokratikritiker, faktisk opfatter jeg ham som en af tidens mest udtalte fortalere for diktaturet herhjemme - hans radikalitet synes i hvert fald langt at overgå den almindelige parlamentarismekritik på højrefløjen. Men det er dog værd at bide mærke i - som også Niels Jørgen Langkilde fra Kaj Munk-forskningscenterets bestyrelse har indvendt - at Kaj Munk ikke først og fremmest var politisk tænker; eller for at sige det klart: Han var overhovedet ikke politisk tænker. Kaj Munk var dramatiker og digter, og desuden først og sidst kristen og præst i den danske folkekirke. Som Per Stig Møller har understreget i *Munk* er såvel prædiken som dramatik udtryk for Kaj Munks tro, og denne tro var på en gang klippefast og helt usikker. Ved hans begravelse blev det sagt: "Han ejede kun troen i kamp. Tvivl og anfægtelse indtil sjælens dyb var det element, hans tro levede i". Kaj Munk var ikke dialektiker i den forstand, at han anførte først det ene og så det andet, for at nå frem til noget tredje, og han var heller aldrig uafklaret. men han var modsætningsfyldt, og det er den store kvalitet i Per Stig Møllers nu efterhånden ældre værk om Kaj Munk, at den fremhæver en sådan splittelse som det gennemgående træk i Munks karakter, der ikke lader sig spise af med tvivlen som tilstand, men kalder på den ene dramatiske afgørelse efter den anden.

KAJ MUNKS LIV

Dette gik igen på flere planer. Kaj Munks forældre døde, mens han endnu var gan-

ske lille, først faderen og dernæst moderen og han blev herefter opdraget hos en plejefamilie på Lolland hos Peter og Marie Munk. Hjemmet var præget af en streng indremissionsk tro såvel som af omsorg, opofrelse og kærlighed. I den lokale skole mødte han grundtvigianismen i form af sin mangeårige dansklærer, som fostrede en stærk kærlighed i ham til litteraturen og den danske historie, samt opmuntrede hans endnu barnlige digterambitioner. Kaj Munk havde altså lidt usædvanligt rod i begge de store danske vækkelser, og han tog aldrig parti til fordel for nogen af dem. Langt hellere afviste han den kirkelige partidannelse, hvilket også kommer til udtryk i hans måske mest berømte skuespil *Ordet*. I Indre Mission fandt han langfredagskristendommen, loven, alvoren, ofret og pligten, mens han i Grundtvigianismen fandt begejstringen, det glade budskab, påskemorgen. Det ene kunne ikke klare sig uden det andet, ville ikke være sand kristendom foruden. Selv kaldte han sig påskelørdagskristen.

Som dreng blev han naturligvis drillet i skolen. Han var jo lidt en sær snegl, der læste litteratur og skrev digte, hvilket bestemt ikke gjorde sig gældende for hovedparten af bønderbørnene i den lokale landsbyskole på Lolland. Han svarede igen ved en selvhævdende ubehøvlethed, som gjorde ham immun over for flertallets dom - også dette var et blivende karaktertræk. Smukkeste gav det sig udslag i hans gennemgående kompromisløshed, hemmeligheden bag hans dramatiske kunst og kernen i hans forkyndelses radikalitet, mindre kønt gav det sig udslag i en udtalt mangel på situationsfornem-

melse og pli. Det var ikke så få, der opfattede ham som helt igennem utålelig, eller havde den opfattelse, at venskaber med ham bedst fungerede på afstand. En af mellemkrigstidens markante åndspersoner, forfatteren Arne Sørensen, karakteriserede ved en lejlighed Munk over for forfatteren Martin A. Hansen med ordene, at han var "blottet for den beherskelse, skyhed, finhed, der er betingelsen for at kunne være i et bondesamfund, som vi andre er vokset op i."

Det var altså denne selvbevidste, måske lidt selvovervurderende, unge mand der nu optog teologistudiet på Universitet alt imens, han skrev på forskellige stykker, som det dog hverken lykkedes ham at få udgivet eller sat op. I 1924 blev han så præst i Vedersø, et lille fattigt sogn i det alleryderste Vestjylland.

Han var egentlig ingen god præst, og han var under alle omstændigheder en uortodoks en af slagsen.

Han brød sig i udgangspunktet ikke så meget om sine sognebørn, hvis vestjyske mentalitet var ham fremmed. Han brød sig ikke om højmessen, og han brød sig ikke om prædikenen. Han var fraværende, både når han var hjemme i sognet og når han – som det stadig oftere var tilfældet – var på farten, og han fandt det uden nødvendigt ved flere lejligheder at skælde sognets kirkegængere hæder og ære fra for deres i hans øjne overfladiske religiøsitet. Alligevel elskede de deres præst og selvom han flere gange i vrede søgte væk fra Vedersø, og endnu flere gange truede med at forlade sognet, gjorde sognebørnene hvad de kunne for at

fastholde deres uvillige hyrde. Han blev der livet ud.

Fra midten af 1920erne tog hans dramatiske karriere fart. I 1926 blev teaterstykket *En Idealist* om den magtsyge og ærgerrige 'diktator' kong Herodes opført. Der var tale om et stykke ekspressionistisk teaterkunst, der dog ikke faldt i anmeldernes smag – de forstod ikke rigtig hvad det drejede sig om. Censor Hans Brix, der havde antaget stykket kunne kun forsvare sig med: "Det Kgl. Teater bør have en fiasko en gang om året, og denne fiasko bør være forbeholdt en dansk forfatter".

Det egentlige gennembrud kom i 1931 med stykket *Cant* om tyrannen Henrik den 8., og snart efter fulgtes denne succes om med *Ordet*. I 1932 blev han opført 700 gange og han producerede med en vanvittig hast. *Ordet* skulle være skrevet på bare 6 dage! Og hans stykker blev opsat ikke bare i Danmark men i hele Norden. Fra 1928 til 1953 blev de opført 4896 gange i Norden alene. Men dertil hører, at han så godt som ikke blev opført i Norge og Danmark under besættelsen – af åbenlyse årsager.

BUDSKABET

Da besættelsens mørke skyer samlede sig om Danmark i april 1940, var Kaj Munk ikke alene Danmarks, men hele nordens store dramatiker, almindelig anerkendt som den største siden Ibsen. Og fra denne position manede han nu til opgør, modstand og afgørelse i forhold til den tyske besættelsesmagt. Men hans position berøede ikke alene på hans dramatiske succes. Han havde også fast spaltepads i Jyllandsposten, hvor han skrev svang pennen i ofte velskrevne, ofte krasse an-

greb på samfundet. Selve nerven i denne samfundskritik var frontalangrebet mod danskernes i hans øjne forpjuuskede nationale holdning. Det danske folk var et svagt folk, et splittet folk og et materialistisk folk, der langt hellere end at afgive ofre for nationen, ville æde sig en kræft til. Der var ingen forskel på den Munk, der i Vedersø skældte sin menighed ud for at have købt ham fint sølvtøj i forbindelse med et jubilæum i stedet for at bruge pengene på sognets fattige, og den Munk der regelmæssigt fældede dommen over det danske folk i dagspressen.

Da tyskerne kom, blev hans værste forudannelser om folkets og særligt politikernes moralske tilstand bekræftet. Danmark overgav sig næsten uden kamp. Politikere og kongen opfordrede alle til at udvise korrekt optræden. Officielt var landet dårligt nok besat, men blot under tyskernes beskyttelse. Den radikale Erik Scavenius, der snart blev udenrigsminister talte henført "om de store tyske sejre, der har slået verden med forbavselse og forundring", og Dagbladet Politiken, radikalismens talerør, hyldede den europæiske udvikling som en virkeliggørelse af "drømmen om Europas forenede stater". De gamle partier støttede mere eller mindre modvilligt samarbejdspolitikken og en national samlingsregering blev dannet; der var ikke skyggen af heroisme over det danske folks indstilling. Hvad vi senere har haft tendens til at glemme er, at flertallet af danskerne støttede samarbejdspolitikken. Ja, selv da vinden vendte, var det kun en meget lille minoritet, typisk med rod i yderligtgående konservative, kommunistiske og nationalistiske grupper, som kastede sig ud i væbnet

modstand og satte livet ind. Kaj Munk karakteriserede åndsstemningen i sit lille digt fortvivlelsen fra 9. april 1940:

" De tusind år - så blev de væk
imorges klokken fem af skræk"

Øjeblikkets fejhed var tabet af tusinde års arv, for i Kaj Munks øjne havde det danske folk en forpligtelse, der rakte ud over det øjeblikkelige og det materielle. Folket var ikke alene forpligtet på at sikre, at denne generation klarerede skærene uden al for megen ballade. Netop fordi det var et folk, var det også forpligtet på at hævde sin egen selvstændighed og sin 1000 års nationale arv, men denne forpligtelse var med den 9. april blevet sveget. Danmark skulle have kæmpet, om så det havde betydet folkets undergang, for som det var nu, var folket allerede gået under, idet det ikke havde vist vilje til at være. Og dets undergang var ikke heltens tragiske død, men den smækfede svæklings åndelige sultedød.

En lignende fortvivlelse greb andre af Munks samtidige. Nogle af dem gik det ilde. En af dem var en ung Finlandsfrivillig, en nationalistisk og nazistisk garderofficier ved navn Schalburg. Oprindeligt var han blevet nazist, fordi han var national, og fordi han som russisk immigrant var tiltalt af nazismens stærke anti-kommunisme. Da tyskerne kom, sad han i Finland og havde været klar til at kæmpe. Men der kom ingen kamp. Regeringen ville ikke. Snart indrulleredes Schalburg fuldt og helt i nationalsocialismens dødsgarde SS og kom endog til at lægge navn til et hadet nazistisk terrorkorps i Danmark. En anden som det gik ilde var

den store nationale digter Valdemar Rørdam. Hele sit voksne liv havde han i formfuldendte vers besunget det danske fædreland og præcis som Munk tugtet det danske folk for dets manglende forsvarsvilje. Også for ham var 9. april et knæk. Her viste danskerne, at de næppe var Danmark værdigt. Men tyskerne derimod, de førte jo an i det store korstog mod kristenhedens og nationens fjende, kommunistregimet i Sovjet. Selvom Rørdam aldrig blev nazist, var hans fascination til at tage at føle på og også ham gik det ilde.

Fælles for dem var det, at de var drevet af en særlig blanding af national desperation og troen på, at det nazistiske styre var selve det nye, forløsningen, der kunne gøre op med alt det gamle og forpjukkede, det brugte og udslidte. De var desperate på nationens vegne og nazismen kunne dirigere denne desperation ind i, hvad der forekom at være en national utopi. Et gudsrige på jord – men uden Gud. Ifølge nogle – og efter en darwinistisk logik – måtte nazismen jo være bedst, alene fordi den havde vundet. En dansk nazi-sympatisør, den højrekonservative forfatter Harald Tandrup, udtrykte det lakonisk: "Jeg holder med den, der vinder".

Dette kunne ikke blive Munks holdning. Som i øvrigt langt de fleste nationalister lod han ikke den kulturelle desperation drive ham ud på det totalitære overdrev, men holdt sig modsætningsforholdet ikke blot til den tyske besættelsesmagt, men nazismen som ideologi for øje: "Jeg holder med Kristus på korset, jeg holder

med den der taber", svarede han Tandrup.

Munk søgte til kristendommen, holdt så at sige det nationale fast derpå og sådan kom besættelsen til at fremstå som en prøve for det danske folk, som Guds retfærdige tugt af sit ulydige folk: "Herre tugt os, du som gav med runde hænder", skrev han d. 21. april. Men tugten ville på et tidspunkt ophøre og noget andet komme i stedet. For ingen Fører og ingen *Il Duce*, ingen Werner Best og ingen Frits Clausen kunne gøre krav på Guds trone, og i hans – kun i hans – hænder lå afgørelsen. Først og sidst var det altså kristendommen og visheden om, at der var en mening med det hele, som bestemte Munks holdning under krigen.

Denne kristendom, støbt i spændingen mellem missionsk stregthed og grundtvigiansk frisind, var en tro, der var både idealistisk og national såvel som stærkt handlingsbetonet. Han udtrykte det sådan, at "tro er intet system, men tro er spænding og kamp". Dogmatikken var altså uvæsentlig for ham. Nok måtte noget af den bestå, for at troen kunne have fast grund under fødderne, men beskæftigelsen med tænkning over troen, faldt ikke i hans smag. "Dogmatik" sagde han ved en lejlighed, "har jeg altid betragtet som djævelens måde at lave kristendom på".

Et kristenmenneske opfattede han slet og ret som et menneske, der stod i forbindelse med Kristus. At være i forbindelse med Jesus var at være i forbindelse med det, der ikke kunne ses, men kun tros, altså i én forstand også at være i opposition til det, der kunne ses. Heri lå en ven-

ding fra materialisme til idealisme – og at troen er kamp og liv og ikke blot et system, det er netop at troen er en handlende tro, en tro ikke for teologen, men for den, der har sit liv at leve.

MUNK OG HØJRERADIKALISMEN

Dette fokus på livet frem for systemet afspejler vitalismens indflydelse på Kaj Munks livsanskuelse. Vitalismen var en bred strømning i kulturlivet, der gjorde sig gældende fra tiden omkring århundredskiftet og markerede et opgør med den rationalisme og systemtænkning, som herhjemme blandt andet var kommet til udtryk i naturalismen og det moderne gennembrud. Med til denne vitalisme hørte heroismen, for heroen eller helten var netop den, i hvem livskraften kom til ret og ære, den der ikke lod sig begrænse af konventionens skranker; den i egentlig forstand revolutionære; Nietzsches blinde bestie.

Men i denne vitalisme lå en latent fare. Mistroen til rationalismen, den rimelige betragtning, at livet ikke først og fremmest er fornuft, og erkendelsen af, at dette at underlægge livet fornuften, er at trælbinde livet, alt dette kunne nemt udarte sig til egentlig irrationalisme: den absolutte afvisning af fornuften og den europæiske oplysningstradition som sådan. Heroismen kan udvikle sig til en radikal handlingsfetichisme, hvor det ikke handler om, hvordan der handles, men hvor handlingen er god, blot fordi den finder sted. Dette ses vel tydeligst i tysk åndsliv blandt højreradikale som juristen Carl Schmitt og forfatteren Ernst Jünger. At nazismen netop slog igennem her, kan sikkert tilskrives en sådan intel-

lektuel strømning, der slog det moralske kompas i stykker.

Denne højreradikale handlingsfetichisme var ikke fremmed for Munk og i en periode gav den sig også udslag i et ihærdigt forsvar for diktaturet. At Munk var kritisk over for demokratiet, ville i første række sige, at han var kritisk over for det parlamentariske demokrati, hvor flertallet i parlamentet bestemmer, hvem der udgør regeringen. Hans kritik grundede i to forhold.

For det første var han kritisk over for systemets manglende evne til at handle. Et parlamentarisk demokrati som det danske byggede på kompromisset. Godt nok havde Socialdemokratiet og De Radikale flertal i Folketinget og kunne her føre blokpolitik, men endnu fandtes et Lands ting, hvor de borgerlige havde flertal frem til 1936. Systemet var altså i mange øjne – også på venstrefløjen – handlingslammet. Jf. heroismen foretrak Munk et system, hvor man identificerede det rigtige og så gjorde det. For det andet var Munk kritisk over for selve ideen om partier. For han opfattede partier som synonym for splittelse, mens et sandt folkestyre skulle være for hele folket.

Løsningen på begge problemer forekom ham længe diktaturet, eller måske rettere diktatoren. For diktatoren er jo netop, den der handler. Mussolini opfattede han først og fremmest som den handlingens mand, der ved marchen til Rom i 1922 havde vist demokraterne og splittelsesfolkene døren, som havde set, hvad der var ret og så gjort det rigtige. Per Stig Møller fremhæver, hvordan Munk ganske vist var fortalere for diktaturet, men

viser også, at hans diktator-fascination kulminerede i midten af 1930'erne for derefter drastisk at aftage. Den historiske erfaring viste nemlig, at diktatorerne ikke gjorde det rette, men lige hvad der passede dem. Det smerteligste bevis herfor er jødeforfølgelserne i Tyskland. Den tyske racisme og antisemitisme var ham en vederstyggelighed, og det var som reaktion herpå, at han forfattede og opsatte periodens mest markante kritik af den nazistiske antisemitisme, stykket *Han sidder ved smeltediglen* fra 1938.

Man kan sige, at det gik op for Kaj Munk, at den moderne diktator ikke stillede sig tilfreds med at være Guds redskab, retfærdighedens beskytter og troens vogter, men derimod selv ville være Gud. Munk gik sine egne veje og nåede på sin måde til denne indsigt, at det nye diktatur ikke bare var autoritært, men totalitært. Det ville udstrække sin magt til himlen og rane Guds trone.

Det nye diktatur var ikke som den gamle enevælde, hvor kongen sad på Guds nåde, men derimod en ny politisk form, hvor Gud kun kunne indrømmes den plads, som føreren tillod ham. Dette er blevet kaldt politisk religion, det vil sige en religion hvor det politiske, altså staten, nationen eller en anden sekulær enhed, sakraliseres og gøres til gud i stedet for Gud. Derfor lå fascismen forstået som totalitarisme også fjernt fra en mere traditionel konservatisme, der vil bevare det bedste af det bestående og tæmme den risikable modernitet. Konservatismen betoner nemlig, at politisk handling er risikabelt og søger at sætte grænser for, hvad mennesket kan og bør gøre, mens

den ideologi, som gør en religion ud af det politiske, netop dyrker det politiskes principielle grænseløshed.

Per Stig Møller beskriver Munks udvikling som en fra heroisk realisme til kristen heroisme, og beskriver dette som fremhævelsen af taberen. Men dette giver netop kun mening, fordi Munk samtidig hævder Guds overhøjhed, og dermed underkender diktatoren. Fra at være et positivt udtryk for den handlende vilje, bliver diktatoren hos Munk ved 1930'ernes slutning en problematisk skikkelse, fordi han i lyset af kristendommen fremstår som den ulydelige. Når diktatoren handler frit og ubundet af morallove forbryder han sig mod Gud, og så er han netop i kraft af sin vilje blevet illegitim. Nazismens forfølgelse af jøderne var et eksempel på det illegitime diktatur.

Munk vender sig altså ikke blot som Per Stig Møller gør opmærksom på, mod den tragiske helt. For den tragiske helt, der sejrer på trods af sit nederlag, ligesom Kristus sejrer på korset, sejrer jo netop kun fordi der allerede er givet en orden, som intet menneske kan rokke ved. Den kristne martyr er martyr, fordi hans død bevidner denne orden, ikke fordi han dør. Den prægnante vending i opgøret med den politiske religion er således vendingen fra betoningen af det skabende menneske til det skabte menneske, fra den menneskelige vilje til Guds vilje og fra handlingens suverænitæt til det bånd, der altid allerede ligger på mennesket og begrænser dets handlefrihed. Munk kommer altså slet og ret til at betone en naturlig orden, og dermed bevæger han sig i opgøret med diktaturet og nazismen et

skridt væk fra en sin højstemte højreradikalisme til en mere alvorspræget, og i én forstand mere traditionel konservatisme, hvilket imidlertid ikke betød, at Munk dermed blev hverken moderat, pragmatisk eller realistisk, mens hans radikalitet vendte sig nu entydigt mod den nazistiske totalitarisme.

De ansvarlige, de moderate, pragmatiske og realistiske søgte flere gange at indskærpe Munk en mere tilbageholdende linje. En af gangene var det den konservative kirkeminister Vilhelm Fibiger, der havde søgt at kalde Munk til orden, hans svar var så klart, som det var afvisende:

”Hvad de aldrig forstår hr. minister
skønt hos dem selv et hjerte hvælv
at et menneske hellere mister
sit liv, end det mister sig selv.

og aldrig bliver Samson filister
før sprænger han templets hvælv
for fjenden at knuse minister
om han så skal knuse sig selv”

Og således blev det. Den fjerde januar kl. 19.30 blev han hentet. Han pakkede sine kufferter, omfavnede sin kone med ordene ”Stol på Gud”. De satte ham ind i en bil og kørte ham til Hørbylunde, trak ham ud, stillede ham op ad et træ. Sekunder efter var Kaj Munk død.